

Tomasz BANACH*

 <https://orcid.org/0000-0003-4347-9114>

EX REGE DOMINUS, EX OPTIMATIBUS FACTIO, EX POPULO TURBA. O CYKLACH USTROJOWYCH W *DE RE PUBLICA* CYCERONA¹

Abstrakt

Przedmiot badań: W artykule dokonano analizy koncepcji cykli ustrojowych w *De re publica* Cyserona. W części pierwszej zaprezentowanych zostało pięć cykli ustrojowych. Następnie zwrócono uwagę na związek opisywanej koncepcji z pojęciem *res publica*, a tym samym na znaczenie wolności, umiaru oraz tyranicznego charakteru wszystkich form zdegenerowanych. W części drugiej autor zajął się problematyką relacji cykli ustrojowych i rzymskiego ustroju mieszanego, a także zagadnieniem jego ewentualnej degeneracji. W zakończeniu dokonano próby oceny koncepcji Cyserona tak od strony teoretycznej, jak i *stricte* politycznej.

Cel badawczy: Analiza koncepcji cykli ustrojowych Cyserona oraz wykazanie jej oryginalności.

Metoda badawcza: W artykule wykorzystano metodę historyczno-prawną oraz metodę porównawczą.

Wyniki: Konstrukcja cykli ustrojowych Cyserona jest, w przeciwieństwie do „sztywnej” konstrukcji cyklu Polibiusza, bardziej elastyczna. Nie ma tu stałego i sztywnego schematu następstwa ustrojów, a zmiana ustrojowa (*cursus mutationum*) nie jest przesądzona, jest co najwyżej ewentualna. Stanowiąca istotę republikańskiej myśli politycznej *utilitas rei publicae* sprawia, że w swej refleksji politycznej Cyseron nieustannie konfrontuje teorię z praktyką, który to pragmatyzm czyni teorię cykli ustrojowych bardziej „użyteczną” dla rzymskiej wspólnoty politycznej.

Słowa kluczowe: cykl ustrojowy, ustrój mieszany, ustroje prawidłowe, ustroje zdegenerowane, przemiany ustrojowe.

* Dr, wykładowca Collegium Intermarium w Warszawie; komornik sądowy; e-mail: poborca6@poczta.onet.pl

¹ W tym miejscu pragnę podziękować Panu Profesorowi Tomaszowi Tulejskiemu za cenne uwagi i sugestie.

1. Wstęp

W dialogu *De re publica* Ciceron zwraca uwagę na jedną z cech, jaka winna charakteryzować polityka rzymskiego, a mianowicie na *prudentia*, przejawiającej się w „mądrości, wiedzy praktycznej, biegłości”². Za najważniejszy element tej politycznej mądrości i wiedzy praktycznej (*caput civilis prudentiae*) wskazuje zaś Arpinata „poznanie zasad rozwoju form ustrojowych oraz przyczyn wywołujących ich zmianę”³. Ta polityczna umiejętność stanowi element sztuki (*maxima ars*) „kierowania sprawami rzeczypospolitej” (*procuratio atque administratio rei publicae*, *Rep.* I, 35)⁴. Uwaga badaczy koncentruje się z reguły na „najlepszej” spośród wyróżnionych przez Cicerona form ustrojowych⁵, a mianowicie rzymskiej „konstytucji mieszanej”, przy czym polibiański cykl ustrojowy traktowany jest jako jedyny punkt odniesienia. Należy jednak zauważyć, że refleksja Arpinaty odnosząca się zarówno do istoty ustroju mieszanego, jak i samych cykli ustrojowych różni się znacząco tak od refleksji Polibiusza, jak i innych myślicieli greckich⁶. Stanowiąca istotę tej

² Zob. **J. Korpanty**, *Polityk rzymski w dialogu Cicerona de re publica*, w: **E. Dąbrowa, M. Dzielska, M. Salamon, S. Sprawski** (red.), *Hortus Historiae: księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2010, s. 289.

³ „Najważniejszym elementem nauki o państwie, z której dziś czerpiemy w naszych rozważaniach, jest bowiem poznanie zasad rozwoju form ustrojowych oraz przyczyn wywołujących ich zmianę. Jeśli kiedyś dzięki temu uświadomicie sobie, na co się zanosi, wówczas zdołacie powstrzymać bieg wypadków albo mu wcześniej zapobiec”, **Cyceron**, *O państwie*, w: **idem**, *O państwie. O prawach*, tłum. I. Żółtowska, Wydawnictwo Antyk, Kęty 1999, s. 54 (*id enim est caput civilis prudentiae, in qua omnis haec nostra versatur oratio, videre itinera flexusque rerum publicarum, ut cum sciatis quo quaeque res inclinet, retinere aut ante possitis occurrere*, *Rep.* II, 45).

⁴ Sztukę tę Ciceron określa także jako *scientia rerum civilium*. Sztuka ta wymaga przygotowania, edukacji m.in. „studiowania praw i ustaw” (V, 5). Arpinata, prezentując intelektualną formację Scypiona, zwraca uwagę na rolę ojca w „gruntownym wykształceniu” (I, 35; I, 23), znajomość filozofii i historii – dyskusje i rozmowy z Panecjuszem i Polibiuszem (I, 34; I, 15–16), praktyczne doświadczenie polityczne *in re publica rerum* (I, 36–37). Zatem wiedza (*scientia*), praktyka (*usus*) oraz cały szereg cnót moralnych związanych z *mores maiorum* czynią polityka rzymskiego użytecznym dla rzeczypospolitej.

⁵ Pisząc o „ustroju”, Ciceron używa różnych określeń – *status/forma/modus/genus rei publicae*.

⁶ Józef Korpanty wskazuje, że „na podstawie dzieł greckich teoretyków ustroju Ciceron daje w sumie własną, uwarunkowaną rzymską rzeczywistością, koncepcję mieszanej konstytucji”, **J. Korpanty**, *Myśl polityczna republiki rzymskiej*, Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 23.

refleksji – *utilitas rei publicae*⁷ sprawia, że Cyceron nieustannie konfrontuje teorię z praktyką i szeroko rozumianym doświadczeniem rzymskim⁸, który to pragmatyzm czyni teorię bardziej „użyteczną” dla Rzeczypospolitej. Jak wskazuje Rex Stem, sprawujący najwyższy urząd w Rzymie Cyceron, „będąc jedną z najważniejszych postaci politycznych ostatniego pokolenia Rzymskiej Republiki”, w przeciwieństwie do Platona czy Arystotelesa, którzy w polityce Aten nie odegrali znaczącej roli, mógł zaprezentować klasycznie rozumianą *virtus* w aktywności publicznej⁹. Ten praktyczny aspekt widoczny jest w refleksji konstytucyjnej Arpinaty. „Czwarta forma ustroju”, powstała z „rozsądnego pomieszania elementów” trzech czystych form prostych (prawidłowych), jest również narażona na zagrożenia związane z formami zdegenerowanymi. Tyrania jak i jej odmiany (rządy koterii i rządy motłochu), a więc wszystkie formy zdegenerowane, wiążą się z *dominatio*, z utratą wolności, bez której *res publica* nie może istnieć¹⁰. Zatem znajomość cykli ustrojowych i związana z nią antycypacja zagrożeń decydować może o losach całej wspólnoty politycznej, o być albo nie być *res publica*. W szerszej perspektywie stanowi ona ważny „element programowy” dialogu *De re publica*, a więc w metaforycznym ujęciu: „odświeżenie barw wypłowiałego ze starości malowidła Rzeczypospolitej”¹¹.

Celem artykułu jest analiza koncepcji cykli ustrojowych oraz wykazanie jej oryginalności w zestawieniu z polibiańską *anakyklosis*. W części pierwszej

⁷ Uczestnicy dialogu podkreślają, że ich rozważania mają być „jak najpożyteczniejsze dla Rzeczypospolitej” (*ad utilissimos rei publicae, Rep. I, 33*).

⁸ Cyceron przeciwstawia platońską prezentację „urojonego państwa” oraz prezentację innych myślicieli rozważających jedynie teoretycznie „formy ustrojowe i podstawy państwowości”, własnej – łączącej te dwie metody (*utrumque*), a więc skoncentrowanej na „naszej Rzeczypospolitej” (*Rep. II, 3*), gdzie rozważania są prowadzone „całkiem nowym sposobem, którego w księgach greckich nigdzie się nie spotyka” (*Rep. II, 21*), a „wywód nie błąka się tu i tam, lecz jest ześrodkowany w jednym państwie” (*in una re publica, Rep. II, 22*). Cyceron prezentuje więc historycznie i empirycznie ugruntowany ustrój realny – ustrój, „który żył w świecie ideałów u Greków, a który w Rzymie stał się rzeczywistością”, zob. **O. Höffe**, *Einleitung*, w: **idem** (red.), *Ciceros Staatsphilosophie*, De Gruyter, Berlin 2017, s. 10.

⁹ Zob. **R. Stem**, *Cicero as Orator and Philosopher: The Value of the Pro Murena for Ciceronian Political Thought*, *The Review of Politics* 2006/68, s. 208. Na oryginalność poglądów zaprezentowanych w *De re publica*, wpływającą tak z samej prezentacji historii Rzymu, jak i z własnych doświadczeń politycznych Cycerona, wskazuje **W.W. How**, *Cicero's Ideal in His de Republica*, *The Journal of Roman Studies* 1930/20, s. 25.

¹⁰ Zob. **T. Banach**, *Polityczno-prawne aspekty pojęcia res publica w republikańskim Rzymie*, *Pro Fide Rege et Lege* 2020/84, s. 170.

¹¹ **Cyzeron**, *O państwie...*, s. 82; *Rep. V, 2*.

zaprezentowanych zostanie pięć cykli ustrojowych wyróżnionych na podstawie analizy poglądów Cyncerona. Następnie koncepcja cykli ustrojowych zostanie przeanalizowana w odniesieniu do pojęcia *res publica*, a co za tym idzie wykażę w opisywanej koncepcji znaczenie wolności i umiaru oraz tyranicznego charakteru wszystkich form zdegenerowanych. W części drugiej zajmę się problematyką relacji cykli ustrojowych i rzymskiego ustroju mieszanego. Spróbuję odpowiedzieć na pytanie, czy możliwa jest degeneracja ustroju mieszanego, a jeśli tak, to jakie mogą być jej przyczyny. Dokonam także analizy zagadnienia stabilności ustroju mieszanego i jego odporności na zmiany. W zakończeniu spróbuję ocenić koncepcję Cyncerona tak od strony teoretycznej, jak i *stricte* politycznej. Taka kolejność pozwoli wykazać nie tylko oryginalność poglądów Cyncerona na temat cykli ustrojowych, ale także ich „użyteczność dla rzeczypospolitej” (*utilitas rei publicae*).

2. Cykle ustrojowe

Analizując poglądy Arpinaty na temat cykli ustrojowych, nie sposób pominąć wcześniejszej teorii cyklu ustrojowego autorstwa Polibiusza, którego sam Cynceron wspomina w swym dialogu jako, obok Panecjusza, największego znawcę spraw państwowych (*duobus Graecis vel peritissimis rerum civilium, Rep. I, 34*)¹². W księdze VI *Dziejów* Polibiusz prezentuje schemat cyklu ustrojowego – *anakyklosis*.

¹² W odniesieniu do samych przemian ustrojowych trudno jednoznacznie wskazać, który z greckich myślicieli zainspirował Cyncerona – autora eklektycznego. Z jednej strony Cynceron w *De divinatione* wskazuje, iż *conversiones rerum publicarum* „nauczył się od Platona” (*Div. II, 6*), z drugiej akcentuje rolę i znaczenie perypatetyków – Arystotelesa, Teofrasta, Dikajarchosa z Messyny i Demetriosa z Faleronu (*De fin. V, 11; Div. II, 3; Ad Att. II, 2; Leg. III, 14*). „Teofrast pisał oprócz tego, jakie zmiany zachodzą w państwie i jakie chwile nadają się, by pokierować nimi tak, jak wymaga istota sprawy”, **Cynceron**, *O najwyższym dobru i złu* (przeł. W. Kornatowski), w: **idem**, *Pisma filozoficzne*, PWN, 1961, s. 384. Dorothea Frede odrzuca stoickie inspiracje, wskazując na szkołę perypatetycką, zob. **D. Frede**, *Constitution and Citizenship: Peripatetic Influence on Cicero's Political Conceptions in the De re publica*, w: **W.W. Fortenbaugh, P. Steinmetz** (red.), *Cicero's Knowledge of the Peripatos*, Routledge, New York 2019, s. 91. Brak charakterystycznej dla Platona i Polibiusza schematyczności w cyncerońskiej prezentacji zmian ustrojowych wskazywałby na inspirację Arystotelesem (*Polityka*, 1316a), choć możliwość zmian ustrojowych jest u Cyncerona bardziej ograniczona. Jak wskazuje Meinolf Vielberg, prezentowany przez Cyncerona schemat zmian ustrojowych (*Diagramm des Verfassungswandels*) „ma swój własny charakter”, zob. **M. Vielberg**, *Ciceros Staatsschrift und die philosophische Tradition der Verfassungsdebatte bei Cassius Dio und Philostrat*, Wiener Studien 2016/129, s. 238.

Punktem wyjściowym jest tutaj „zwierzęcy” stan natury, w którym rodzi się oparte na „sile fizycznej i odwadze” jedynowładztwo, po czym następują po sobie na przemian forma prawidłowa i jej „pokrewna” – forma zdegenerowana. Przejście jedynowładztwa w królestwo oznacza początek cyklu, którego schemat przedstawia się następująco: królestwo – tyrania, arystokracja – oligarchia, demokracja – ochlokracja (*Dzieje* VI, 4)¹³. Cykl ten podporządkowany jest porządkowi natury „według którego formy państwowe zmieniają się, przekształcają i znowu wracają do swoich początków” (*Dzieje*, VI, 9). W *De re publica* Cyceron również stosuje klasyfikację trzech czystych (*non turbatis atque permixtis*) ustrojów rzeczypospolitej (*regnum, civitas optimatum, civitas popularis*, *Rep.* I, 42)¹⁴ oraz towarzyszących im trzech form zdegenerowanych (*tyrannus – dominus, factio, turba*, *Rep.* I, 44). Sekwencję zmian ustrojowych widzi jednak inaczej – nie tworzy jednego opartego na sztywnym schemacie cyklu, jak czyni to Polibiusz, ale wskazuje na możliwość większej liczby ustrojowych scenariuszy. Cyceron-Scypion nie ogranicza swych rozważań do doświadczenia rzymskiego¹⁵ – jedynie cykl I może kojarzyć się z dziejami ustrojowymi Rzymu¹⁶. Stąd tworzy nie jeden cykl, ale jakby cykle ustrojowe (*orbis et quasi circuitus in rebus publicis commutationum et vicissitudinum*, *Rep.* I, 45), w których poszczególne ustroje prawidłowe i zdegenerowane występują w rozmaitych konfiguracjach. Kluczowa dla analizy cykli ustrojowych jest wypowiedź Scypiona (*de*

¹³ Zob. **F.W. Walbank**, *A Historical Commentary on Polybius* I, Clarendon Press, Oxford 1957, s. 635; zob. też **S. Podes**, *Polybius and his Theory of "Anacyclosis"*. *Problems of not just Ancient Political Theory*, History of Political Thought, Winter 1991/12/4, s. 577.

¹⁴ „Rządy powierza się jednostce, niewielkiemu kolegium albo ogółowi obywateli. Gdy panuje jeden człowiek, nazywamy go królem, a ustrój monarchią. Kiedy władzę sprawuje grupa wybrańców, mówimy o rządach elity. Z ludowładztwem mamy do czynienia, gdy ogół o wszystkim decyduje”, **Cyceron**, *O państwie...*, s. 27.

¹⁵ Wskazane przez Cycerona przykłady ustrojów prawidłowych to: monarchia – Cyrus z Persji, pierwsi królowie Rzymu; rządy elity – rządy Massylijczyków; rządy ludu – Ateny, Rodos. Ustroje zdegenerowane: tyrani – Tarkwiniusz Pyszny, Pizystrat w Atenach, Dionizjusz w Syrakuzach czy Falarys w Agrigentum; rządy koterii – rządy trzydziestu tyranów w Atenach, rządy decemwirów w Rzymie; jeśli chodzi o przykłady rządów motłochu, Cyceron jest mniej precyzyjny – w tym kontekście warto zwrócić uwagę na wskazanego w księdze III ateńskiego polityka Kleona (III, 11). Ustrój mieszany w Rzymie, Sparcie i Kartaginie (II, 42).

¹⁶ Król (pierwsi królowie Rzymu) – tyran (Tarkwiniusz Pyszny) – elita (patrycjusze) – koteria (drugi decemwirat). Cyceron-Scypion nie prezentował w kategoriach następujących po sobie ustrojów wczesnej historii ustrojowej Rzymu, którą postrzegał raczej jako etap kształtowania i doskonalenia się ustroju mieszanego.

commutationibus rerum publicarum, Rep. I, 65–68)¹⁷, stanowiąca teoretyczne rozwinięcie uwag ogólnych zaprezentowanych wcześniej (*Rep. I, 45*). Na podstawie tej wypowiedzi można wyróżnić następujące cykle ustrojowe:

2.1. Cykl I: król – tyran – elita – koteria

Monarchia (*regnum*) – tyran (*rex iustus* staje się *rex iniustus*, który dla Cyncerona jest synonimem tyrana; Cynceron posługuje się też pojęciem *dominus: ex rege dominus, Rep. I, 69*)¹⁸. Tyrana mogą obalić przedstawiciele elity – *optimates, principes, (Rep. I, 65)*, która to elita z kolei degeneruje się na skutek nieprawości (*pravitas, Rep. I, 68*) i następują rządy koterii (*factio, in factionis potestate, Rep. III, 44*)¹⁹.

2.2. Cykl II: król – motłoch – tyran

*Skoro jednak pospółstwo obaliło przemocą sprawiedliwego władcę i odebrało mu panowanie (Rep. I, 65)*²⁰. Z motłochu „często” wyłania się *dux*, „śmiały, bezczelny przywódca” (*Rep. I, 68*), a „tacy ludzie kończą jako tyrani” (*Rep. I, 68*).

2.3. Cykl III: król – tyran – elita – motłoch – tyran

*Pospółstwo co zdarza się częściej zakosztowało krwi ludzi wysoko postawionych*²¹ (*populus [...] id quod evenit saepius, optimatum sanguinem gustavit, Rep. I, 65*). Cynceron w tym miejscu prezentuje rządy motłochu (*Rep. I, 69*) i związane z nimi „szalone zuchwalstwo gminu”, przywołując fragment *Politei* Platona²².

¹⁷ Dialog *De re publica* składa się z sześciu ksiąg, z których w kontekście rozważań o samych cyklach ustrojowych najistotniejsze są księga pierwsza, gdzie Cynceron m.in. zajmuje się problematyką trzech ustrojów prawidłowych oraz ich ewentualnych degeneracji, a także księga druga zawierająca ustrojowe dzieje wczesnego Rzymu oraz rozwój rzymskiego ustroju mieszanego (a więc łącznie dzień pierwszy dialogu).

¹⁸ O *dominatio* jako „synonimie *regnum*” zob. **J. Korpanty**, *Studia nad łacińską terminologią polityczno-socjalną okresu republiki rzymskiej*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 90.

¹⁹ O pojęciu *factio* w słowniku politycznym republiki rzymskiej, które na przykład Festus definiował jako „*malorum consensus et conspiratio*”, a które to pojęcie Cynceron w *De re publica* odnosi do „złego, zdegenerowanego ustroju arystokratycznego”, zob. **J. Korpanty**, *Studia nad łacińską terminologią polityczno-socjalną okresu republiki rzymskiej...*, s. 86.

²⁰ Cynceron wskazuje również, że po śmierci Romulusa senat usiłował rządzić republiką, ale lud się na to nie zgodził (*Rep. II, 23*), co wskazywałoby na próbę przejścia rządów, wbrew regułom cyklu, przez „najlepszych”.

²¹ **Cynceron**, *O państwie...*, s. 36.

²² Warto zauważyć, że Cynceron w swym przekładzie (*Rep. I, 66–67*) „wzmacnia platońską krytykę demokracji”, zob. **J. Gregory**, *Cicero and Plato on Democracy: a Translation and its Source*, Latomus 1991/50/3, s. 643.

2.4. Cykl IV: król – tyran – rządy ludu – motłoch – tyran

Rzadziej tyrania przechodzi w rządy ludu (*populus*); *Jeśli gmin samorzutnie zabije albo wypędzi tyrana, jak długo nie brak mu namysłu i rozsądku, zachowuje spore umiarkowanie*²³ (*sin per se populus interfecit aut eiecit tyrannum, est moderator, quoad sentit et sapit, Rep. I, 65*).

2.5. Cykl V: król – tyran – rządy ludu – koteria

Rządy wyrwywają pospólstwu koterie (Rep. I, 68).

Analiza wskazanych cykli ustrojowych winna być poprzedzona odpowiedzią na pytanie: jakie cele poprzez prezentację teorii chciał osiągnąć Cyce-ron. Po pierwsze: teoria ta miała uwidocznic wady ustrojów czystych – ich brak stabilności i niepożądaną dynamikę przemian ustrojowych, skontrastowanych ze stabilnym ustrojem mieszanym. Po drugie: miała stanowić rodzaj drogowskazu dla wybitnego polityka (*rector rei publicae*), który z jej pomocą, stojąc na straży porządku i ładu związanego z ustrojem mieszanym, będzie w stanie „powstrzymać bieg wypadków albo mu wcześniej zapobiec” (*Rep. II, 45*). Realizując te cele Cyce-ron-Scypion w *Rep. I, 65–68* w pierwszej kolejności poddaje krytyce polibiański schemat ustrojowy – poprzez liczbę możliwych zmian ustrojowych²⁴ w ramach wskazanych cykli dowodzi, że, w przeciwieństwie do

²³ **Cyce-ron**, *O państwie...*, s. 36.

²⁴ Robert W. Sharples (**R.W. Sharples**, *Cicero's Republic and Greek Political Theory*, Polis 1986/5/2, s. 37) zwraca uwagę, że Cyce-ron w *Rep. I, 65–68* wskazuje jedynie przykłady i że możliwość kombinacji jest o wiele większa. James E.G. Zetzel (**J.E.G. Zetzel**, *Introduction*, w: **idem** (red.), *Cicero. De Re Publica. Selections*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, s. 19) idzie jeszcze dalej, wskazując, że „każdy porządek następstwa ustrojów jest możliwy” (*any order of succession is possible*). Pierwszy z wymienionych badaczy (wskazując precyzyjnie liczbę możliwych kombinacji – trzydzieści sześć) zdaje się przyjmować, że jeden cykl ustrojowy obejmuje wszystkie sześć form ustrojowych (tak jak w cyklu Polibiusza), co w świetle przykładów wskazanych przez Cyce-rona nie wydaje się być założeniem właściwym. Jeśli przyjmiemy rzekomą dowolność, jak to czyni drugi z badaczy, to pojawia się pytanie o sens rozważań w *Rep. I, 65–68*. Jak się wydaje, Arpinata na podstawie reprezentatywnych przykładów, prezentuje reguły, prawdopodobieństwo i kierunek zmian (jak chociażby: w odniesieniu do monarchii *certissima mutatio*, geneza i następstwo rządów motłochu, czy brak możliwości zmiany ustroju zdegenerowanego na odpowiadający mu prawidłowy – a więc teoria Cyce-rona nie wyraża „irracjonalnej różnorodności zmian ustrojowych”, jak widzi to **K. Büchner**, *Kommentar*, w: **M.T. Cicero**, *De Re Publica*, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg 1984, s. 163), nie ograniczając swych rozważań do jednego sztywnego schematu i w tym kontekście Cyce-ron-Scypion polemizuje z Polibiuszem.

„schematycznego”²⁵ cyklu Polibiusza, należy przyjąć koncepcję bardziej elastyczną²⁶ – jak wskazuje: *osobliwe istnieją cykle i swoiste powroty w zmiennych kolejach losu państw (mirique sunt orbis et quasi circuitus in rebus publicis commutationum, Rep. I, 45)*, a w innym miejscu:

*I tak rządy w państwie jak w piłkę wyrrywają tyrani królom, tyranom możni lub pospółstwo, pospółstwu koterie albo uzurpatorzy*²⁷ (*sic tamquam pilam rapiunt inter se rei publicae statum tyranni ab regibus, ab iis autem principes aut populi, a quibus aut factiones aut tyranni, Rep. I, 68*)²⁸.

W teorii Cyncerona nie ma prostego następstwa i charakterystycznych part opartych na modelu: „ustrój prawidłowy i pokrewny mu ustrój zdegenerowany” (np. elita – motłoch, rządy ludu – koteria czy rządy najlepszych lub rządy ludu następujące po tyranii). Zmiana ustrojowa nie jest przesądzona²⁹, jest co najwyżej

²⁵ Na ten mankament teorii Polibiusza – mankament, „który korzystającego z tej teorii mógłby wprowadzić w poważny błąd” wskazuje **K. von Fritz**, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity*, Arno Press, New York 1975, s. 75.

²⁶ Na różnicę pomiędzy schematyczną teorią Polibiusza i bardziej elastyczną Cyncerona wskazują: **W.W. How**, *Cicero's Ideal in His de Republica...*, s. 28; **F. Solmsen**, *Die Theorie der Staatsformen bei Cicero de re publ. I (Kompositionelle Beobachtungen)*, *Philologus* 1933/88, s. 340; **T. Cole**, *The Sources and Composition of Polybius VI*, *Zeitschrift für Alte Geschichte* 1964/13/4, s. 448; **F.W. Walbank**, *A Historical Commentary on Polybius I...*, s. 663 (w kontekście „przemian rzymskiego ustroju” przed wykształceniem się ustroju mieszanego); **K. Büchner**, *Kommentar*, w: **M.T. Cicero**, *De Re Publica...*, s. 131; **R.W. Sharples**, *Cicero's Republic and Greek Political Theory...*, s. 36; **A. Lintott**, *The Constitution of the Roman Republic*, Oxford University Press, Oxford 1999, s. 221; **J.E.G. Zetzel**, *Political Philosophy*, w: **C. Steel** (red.), *Cambridge Companion to Cicero*, Cambridge University Press, Cambridge 2013, s. 186; **J.E.G. Zetzel**, *Introduction*, w: **idem** (red.), *Cicero. De Re Publica. Selections...*, s. 19, 151; **J.W. Atkins**, *Roman Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 2018, s. 26; **idem**, *Cicero on Politics and the Limits of Reason. The Republic and Laws*, Cambridge University Press, Cambridge 2013, s. 94–96. Jonathan G.F. Powell, zestawiając koncepcję cyklu Polibiusza z koncepcją Cyncerona, wskazuje na „skłonność do schematyzacji” Polibiusza, zwracając przy tym uwagę na fragment (*Rep. II, 57*), gdzie Cynceron „redukuje status Polibiusza do specjalisty od dań”, **J.G.F. Powell**, *Were Cicero's Laws the Laws of Cicero's Republic*, w: **J.G.F. Powell**, **J.A. North** (red.), *Cicero's Republic*, Oxford University Press, London 2001, s. 24.

²⁷ **Cynceron**, *O państwie...*, s. 38.

²⁸ Porównanie *tamquam pilam* (jak piłkę), gdzie piłka oznacza władzę, pojawiające się po prezentacji cykli (*Rep. I, 65–68*) jest elementem konkluzji odnoszącej do tej prezentacji, a nie – jak interpretuje to James E.G. Zetzel – uwagą natury ogólnej uzasadniającej pogląd, że „każdy porządek następstwa ustrojów jest możliwy”, **J.E.G. Zetzel**, *Introduction*, w: **idem** (red.), *Cicero. De Re Publica. Selections...*, s. 19, 155.

²⁹ *Rep. I, 42*; „Król sprawiedliwy i mądry, niewielka grupa obywateli i wreszcie ogół obywateli [...] mogą gwarantować stabilność ustroju o ile unikną zachłanności i bezprawia”, **Cynceron**, *O państwie...*, s. 27.

ewentualna (bardziej lub mniej prawdopodobna – wyrażenia: *quod evenit saepius, quod ferme evenit, ut saepe fit*). Nie jest zdeterminowana, jak u Polibiusza, „teoria upadku” („wszystko co istnieje, ulega zniszczeniu i zmianie”, *Dzieje VI, 57*), choć ze względu na wady poszczególnych ustrojów (czystych, niezmiyszanych) bardzo prawdopodobna – „żaden ustrój nie przetrwa długo” (*Rep. I, 68*), a „kształt ustroju często się zmienia” (*Rep. I, 69*). Potencjalność, prawdopodobieństwo zmiany są jednak zróżnicowane w poszczególnych formach ustrojowych – choć każda czysta forma „łatwo się degeneruje” (*Rep. I, 44*), to paradoksalnie w najlepszej spośród form ustrojowych prawidłowych, a więc w *regnum*, to prawdopodobieństwo jest największe (*certissima est illa mutatio, Rep. I, 65; forma civitatis mutabilis maxime, Rep. II, 43*). Według Cyserona drogi prowadzące od *regnum* do tyranii są rozmaite i każda z tych dróg wyznacza odmienny cykl. Dany cykl ustrojowy rozpoczyna ustrój prawidłowy – *regnum*, która to forma ustrojowa w żadnym z cykli nie powraca, w przeciwieństwie do zamykającej każdy cykl tyranii³⁰ (lub jej odmiany). Po każdym ustroju zdegenerowanym może nastąpić „odrodzenie rzeczypospolitej” (*recreatur civitas, Rep. I, 68*) poprzez zmianę formy zdegenerowanej na formę wolną od tyranii.

Przyczyną zmiany ustrojowej może być degeneracja ustroju prawidłowego, choć nie jest to regułą – w cyklu II, III i V po ustroju dobrym następuje nieodpowiadający mu ustrój zły (a więc inaczej niż u Polibiusza). Degeneracja danej formy ustrojowej objawia się przede wszystkim w postawie moralnej rządzących, a ściślej w braku należytej troski o dobro wspólne³¹ – to co korzystne dla rzeczypospolitej zastępuje korzyść własna (czy to króla, czy elity, czy ogółu obywateli)³². Generalnie zmianę powoduje „brak umiaru” (*Rep. I, 68*). Ten brak umiaru odnosi się przede wszystkim do stopnia wolności posiadanej przez ogół

³⁰ Ta prawidłowość kojarzy się z uwagami Arystotelesa, który wskazywał, że monarchie nie mogą powrócić, ponieważ we „współczesnym” mu świecie monarchie mogą być już tylko tyraniami (*Polityka, 1313a*).

³¹ Zob. **T. Banach**, *Quid leges sine moribus? Jurydyczny wymiar dobra wspólnego w republikańskim Rzymie*, *Pro Fide Rege et Lege* 2020/83, s. 35.

³² *populi utilitati magis consulat quam voluntati (Rep. V, 8)*. W *De officiis* Cyseron akcentuje nadrzędność dobra wspólnego (*utilitas communis*): „Zarówno bowiem piecza jak i rządy w państwie winny mieć na celu dobro tych, którzy pieczy i rządowi podlegają, a nie tych, którym je zlecono”, **Cyseron**, *O powinnościach*, w: **idem**, *Pisma filozoficzne*, t. 2, tłum. W. Kornatowski, PWN, Warszawa 1960, s. 372, (*Ut enim tutela, sic procuratio rei publicae ad eorum utilitatem, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est, Off. I, 85*). Wg Arystotelesa dobro wspólne stanowi podstawę podziału ustrojów na wzorcowe i skażone (*Polityka, 1279a*).

obywateli – w rządach króla i elity jest wolności za mało³³, w ludowładztwie za dużo (*nimis liberum populum libertas ipsa servitute adfcit, Rep. I, 68*)³⁴. W dużej mierze to właśnie „brak umiaru” w ustrojach prawidłowych decyduje o ich niestabilności i przeobrażeniach prowadzących do niewoli i *dominatio*, związanych ze zdegenerowanymi formami tyranicznymi. Warto w tym miejscu podkreślić, że Cynceron z dwóch „sposobów zniweczenia” ustroju wskazanych przez Polibiusza (*Dzieje VI, 57*), a więc zewnętrznego i wewnętrznego, w zasadzie wskazuje jedynie ten drugi. W przekonaniu Cyncerona każda ze zdegenerowanych form jest „odmianą tyranii” – „jedynowładca może się stoczyć i zostać tyranem” (*Rep. I, 44*); „wówczas rządzi koteria stanowiąca odmianę tyranii” (*Rep. I, 68*); „ludowładztwo, podobnie jak władza jednostki, jest odmianą tyranii” (*Rep. III, 45*). Tyraniczne ustroje zdegenerowane pozbawiają obywateli wolności, stąd sama wolność (od *dominatio* jednostki, koterii czy motłochu) stanowi naczelne kryterium podziału form ustrojowych na prawidłowe i zdegenerowane³⁵. Zatem odwołując się do słynnej definicji (*res publica est res populi, Rep. I. 39*), zasadnym jest wniosek, że *res publica* może istnieć,

³³ Zob. N. Wood, *Cicero's Social and Political Thought*, University of California Press, Berkeley Los Angeles 1991, s. 147–148. Obalenie tyrańca Tarkwiniusza w ustrojowej historii dawnego Rzymu bez wątpienia stanowi moment przełomowy (*Rep. II, 52*), a opozycja *regnum* – *libertas* staje się swego rodzaju odniesieniem dla późniejszej „refleksji konstytucyjnej”. Cynceron pisze: „W monarchiach obywatele nie mają realnego wpływu na wymiar sprawiedliwości oraz ważne dla państwa decyzje. Pod rządami elity ogół praktycznie nie korzysta z wolności i swobód, odsunięty od kierowania państwem i pozbawiony wpływów”, *Cynceron, O państwie...*, s. 27.

³⁴ Nie należy jednak zapominać, że Arpinata lokuje *libertas* w opozycji do *licentia*. Wolność (*libertas*) jest ograniczona prawem, samowola (*licentia*) już nie, stąd u Cyncerona degeneracja rządów ludu następuje z chwilą, gdy zostaje przekroczona granica dzieląca *libertas* od anarchicznej *licentia*, zob. Ch. Wirszubski, *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Cambridge University Press, Cambridge 1968, s. 7. Samo „prawo stanowione” (*leges*) winno być weryfikowane poprzez niezmiennie *ius naturale* (*Rep. III, 33*), stąd Cynceron wskazuje na niesprawiedliwe *duabus tabulis iniquarum legum* (*Rep. II, 63*) czy *Lex Voconia* (*Rep. III, 17*), C.J. Classen, *Cicero, the Laws and the Law-Courts*, Latomus 1978/37, s. 601. Inaczej Benedikt Forschner, który kwestionuje dychotomię prawo stanowione – prawo naturalne w myśli filozoficzno-politycznej Cyncerona i dowodzi, że wbrew dychotomicznej doktrynie stoickiej koncepcja prawa Cyncerona miała charakter holistyczny, gdzie warunkiem istnienia prawa stanowionego jest jego zgodność z naturą (*law contradicting nature must not be called law*), B. Forschner, *Law's Nature: Philosophy as a Legal Argument in Cicero's Writings*, w: P.J. du Plessis (red.), *Cicero's Law. Rethinking Roman Law of the Late Republic*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016, s. 55–57.

³⁵ Kryterium wskazujące na dzierżyciela władzy (jeden, nieliczni, wielu, *Rep. I, 42*) odnosi się jedynie do ustrojów prawidłowych, pozostałe trzy zdegenerowane są tyraniczne i oparte na

jedynie posiadając jeden z trzech ustrojów prawidłowych bądź czwarty, mieszany (*mixtum genus*). W ustroju zdegenerowanym *res publica* przestaje istnieć (*populi res non erat, Rep. III, 44*) – „gdzie jest tyran [...] tam nie ma rzeczypospolitej” (*ubi tyrannus est [...] nullam esse rem publicam, Rep. III, 43*)³⁶. Rolą „wybitnego polityka” jest stanie na straży ustrojowej stabilności Rzeczypospolitej oraz przeciwdziałanie zmianom ustrojowym prowadzącym do *maxima perturbatio et totius commutatio rei publicae* (*Rep. II, 63*).

3. Cykle ustrojowe a ustrój mieszany

Nie będę przeprowadzać szczegółowej analizy czwartej wyróżnionej przez Cycerona formy – ustroju mieszanego (istnieje na ten temat obszerna literatura), zajmę się jedynie zasygnalizowaną wcześniej problematyką jego relacji z cyklami ustrojowymi. W pierwszej kolejności należałoby odpowiedzieć na pytania: czy przewyższająca trzy formy prawidłowe forma ustroju mieszanego jest także narażona na zagrożenia (degenerację) związane z cyklami ustrojowymi? A jeśli tak, to dlaczego jest „najlepsza”?

Prezentując w księdze II formowanie się rzymskiego ustroju mieszanego, Cycecon dowodzi, że ustrój ten kształtował się ewolucyjnie, a jego zasadnicze zręby gotowe są w zasadzie już w okresie królewskim³⁷. Tyrania Tarkwiniusza oraz drugi decemwirat jawią się w tej opowieści jako swoiste anomalie ustrojowe. To *exempla mala*, które mają potwierdzić, jak destrukcyjne dla wspólnoty politycznej są rządy tyraniczne. Pierwsza przemiana związana jest z despotycznymi rządami Tarkwiniusza Pysznego (cykl I monarchia – tyrania) – „król zmienił się w despotę, a kształt ustroju całkiem się zdegenerował przez nikczemność jednego człowieka”. Po wygnaniu Tarkwiniusza, który „zniszczył

dominatio (tyrana, koterii czy motłochu) i jak się wydaje, dla Cycerona kryterium podziału ustrojów na prawidłowe i zdegenerowane stanowi w istocie wolność (od *dominatio*).

³⁶ W literaturze jest kwestią sporną, czy *res publica* może przyjmować inne (niż mieszana, rzymska) formy ustrojowe. Analiza poglądów Cycerona na temat cykli ustrojowych wydaje się potwierdzać stanowisko zwolenników poglądu, iż *res publica* może również istnieć, posiadając ustrój inny niż mieszany, mianowicie jeden z wyróżnionych przez Cycerona prostych ustrojów czystych. Zob. **T. Banach**, *Polityczno-prawne aspekty pojęcia res publica...*, s. 170.

³⁷ Warto zauważyć, że Polibiusz pierwszego monarchę w swoim schemacie cyklu ustrojowego prezentuje w kategoriach „zwierzęcego” stanu natury i „siły fizycznej”. Cycecon zaś Romulusa nie uznaje za „dzikiego barbarzyńcę” (*Rep. I, 58*) i przypisuje mu takie cechy, jak przeorność (*providentia*), męstwo (*virtus*) czy mądrość (*sapientia*); zob. **J.W. Atkins**, *Cicero on Politics and the Limits of Reason...*, s. 96–97.

monarchię”, Rzeczpospolita „doskonali się”, choć nadal „ówczesny ustroj nie jest stabilny” (*Rep.* II, 62). Drugi (zły) decemwirat ma ten brak stabilności potwierdzić (*Rep.* II, 61–62) – to w istocie tyraniczne rządy koterii, które następują po rządach najlepszych (co wskazywałoby na ciąg dalszy cyklu I)³⁸. Proces „doskonalenia” ustroju kończy się w roku 449, którego efektem jest stabilny ustroj „gwarantujący wszystkim warstwom społecznym równy udział w rządach”³⁹ (wystąpienie Tyberiusza Grakcha w 133 r. zamyka okres ustrojowej stabilizacji)⁴⁰. Ustroj mieszany jest więc w opowieści Scypiona owocem długotrwałego procesu, gdzie historyczne doświadczenia przemian odgrywają doniosłą rolę. Mit założycielski, tyraniczne rządy Tarkwiniusza⁴¹ mają służyć *de facto* legitymizacji nowego, opartego na wolności i sprawiedliwości ustroju.

³⁸ **Cyceron**, *O państwie*..., s. 55; zob. uwagi do przypisu nr 23. Mianem „przemiany ustrojowej” (*commutatio*) określa Cyceron okoliczności związane z pierwszym (dobrym) decemwiratem z roku 451 r. i (złym) drugim (450–449 r.).

³⁹ *Ibidem*, s. 60. Opowieść Cycerona (*Rep.* II, 63) urywa się (lakuna) w 449 r., który to rok wg Cycerona zamyka okres kształtowania się rzymskiego ustroju mieszanego (prawdopodobnie wg Cycerona okres ten zamykała ustawa *lex Valeria Horatia de provocatione* z 449 r.), zob. komentarz w: **Cicero**, *On the Commonwealth and on the Laws*, **J.E.G. Zetzel** (red.), Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 54.

⁴⁰ W *De officiis* (II, 75) Cyceron początkowego etapu upadku rzymskich obyczajów upatruje w korupcji urzędniczej i związanej z nią *avaritia* (chciwość, żądza pieniędzy), zwracając jednocześnie uwagę na przeciwdziałającą jej ustawę z roku 149 – *lex Calpurnia de repetundis*; zob. **T.N. Mitchell**, *Cicero on the moral crisis of the late Republic*, Hermathena, Summer 1984/136, s. 33.

⁴¹ Zob. **A. Ziolkowski**, *Historia Rzymu*, PTPN, Poznań 2005, s. 85. Stosunek Cycerona do królów jest ambiwalentny – z jednej strony akcentuje *odium regni*, poczynając od Tarkwiniusza Pysznego, z drugiej podkreśla rolę i znaczenie pierwszych królów Rzymu w reakcji instytucji republikańskich. Andrew Erskine prezentuje dość oryginalny pogląd, że *odium regni* pojawiła się w Rzymie później niż to się powszechnie przyjmuje, a więc w II w. przed Chr., jako rodzaj propagandowej reakcji na „zetknięcie się Rzymu z monarchiami hellenistycznymi” (samo pojęcie *rex* stało się polityczną inwektywą, wyrosła z analogii ze wschodnimi królami). Według tego autora, wskazywana przez Cycerona głęboko zakorzeniona w umysłowości Rzymian nienawiść do królów jako efekt historycznego doświadczenia związanego z Tarkwiniuszem Pysznym, w świetle źródeł jest nie do utrzymania i ma charakter polityczny – służyła raczej atakowaniu tak współczesnych oponentów, jak i interpretacji faktów i postaci z bardzo odległej nawet przeszłości, **A. Erskine**, *Hellenistic Monarchy and Roman Political Invective*, *Classical Quarterly*, May 1991/41, s. 106, 114. Idąc tropem wskazanym przez tego autora, tak jak Rzymianie II w. w swej walce propagandowej z monarchiami hellenistycznymi wykorzystali *odium regni*, tak Cyceron w walce z wrogami (wewnętrznymi) zastosował ten sam manewr polityczny, atakując polityków przejawiających *affectatio regni* tak z przeszłości (Tyberiusz Grakchus), jak i współczesnych.

Cyceron w dialogu *De re publica* mocno akcentuje wyjątkową jakość rzymskiego ustroju mieszanego – w przekonaniu Scypiona jest on po prostu „najlepszy” (*optimum longe statum civitatis, Rep. I, 34; statuo esse optime constitutam rem publicam, Rep. II, 41*), a ponadto niemający sobie równych (*Rep. I, 70*)⁴². Na wyjątkowość rzymskiego ustroju mieszanego wskazywał już wcześniej Polibiusz, aczkolwiek w odmiennej rzeczywistości politycznej. Grecy historyk oceniał ustrój Rzymu w fazie dojrzałej, wzorcowej i widział w nim przyczynę potęgi Rzymu, Cyceron zaś próbuje powstrzymać silne tendencje dezintegracyjne, charakterystyczne dla późnej republiki⁴³. W refleksji Arpinaty, zawartej w *De re publica*, konsolidujący wspólnotę polityczną dawny ustrój, jawi się jako swoiste *exemplum*⁴⁴, które poddane wnikliwej analizie teoretycznej ma w gruncie rzeczy jedynie potwierdzić wyjątkową jakość i nieprzemijającą aktualność rzymskiego ustroju. W obliczu zagrożeń związanych destrukcyjnymi dla całej wspólnoty zmianami ustrojowymi Cyceron nie postuluje – jak to się niekiedy określa w literaturze – „powrotu do przeszłości i dawnego ustroju”, ponieważ ustrój ten w przekonaniu uczestników dialogu nadal żyje, przekazywany z pokolenia na pokolenie⁴⁵. Arpinata, precyzując teoretycznie *exemplum*

⁴² W *De legibus: de optimo rei publicae statu (Leg. I, 15)* i *omnium rerum publicarum nostram veterem illam fuisse optimam (Leg. II, 23)*.

⁴³ Elizabeth Asmis zwraca uwagę, że Polibiusz wskazuje na ustrój rzymski jako przyczynę sukcesu Rzymu, Cyceron zaś w ustroju widzi raczej cel (osiągnięty w przeszłości i stanowiący model na przyszłość), zob. E. Asmis, *A New Kind of Model: Cicero's Roman Constitution in "De republica"*, *The American Journal of Philology*, Autumn 2005/126/3, s. 378.

⁴⁴ Van der Blom dzieli *exempla* na historyczne (*historical exemplum*), które jako odwołujące się do jednostek lub grup jednostek z przeszłości miały na sposób dydaktyczno-moralizatorski wskazywać rodzaj postępowania oraz *exempla* jako prawne precedensy (*legal precedent*), które z kolei stanowiły odwołanie do konkretnego prawnego casusu z przeszłości, H. van der Blom, *Cicero's Role Models: The Political Strategy of a Newcomer*, Oxford University Press, Oxford 2010, s. 68. Cyceron definiuje *exemplum* (w tym przypadku jako narzędzie w retoryce): *Exemplum est quod rem auctoritate aut casu alicuius hominis aut negotii confirmat aut infirmat (Inv. I, 49)*. Ponadto *exemplum* jako odwołujące się do przeszłości było mile widziane przez audytorium, spełniało też funkcję moralizatorsko-dydaktyczną, zachęcało do naśladowania – H. van der Blom, *Cicero's Role Models...*, s. 66–67. *Exemplum* przez autorów rzymskich jest definiowane na różne sposoby: W *Rhetorica ad Herennium* (4.62) – *exemplum est alicuius facti autdictipraeteriti cum certi auctoris nomine propositio*; u Kwintyliana (*Institutio Oratoria* 5.11.6) *exemplum, id est rei gestae... commemoratio*; zob. M. Peachin, *Exemplary Government in Early Roman Empire*, w: O. Hekster, G. de Kleijn, D. Slootjes (red.), *Crises and the Roman Empire*, Brill, Leiden Boston 2007, s. 76.

⁴⁵ Potwierdza to Leliusz: „ustrój, który zostawili nam przodkowie” (*quem maiores nostri nobis reliquissent, Rep. I, 34*); w innym miejscu: „śmierć Rzeczypospolitej nie jest czymś naturalnym, tak jak śmierć człowieka” (*nullus interitus est rei publicae naturalis, ut hominis, Rep. III, 33*).

ustrojowe, wskazuje jasny i czytelny wzór do naśladowania – wzór, który stanowić ma swoistą matrycę, służącą do wyeliminowania niepożądanych odstępstw, wzór, w który wpisana jest zgoda (*concordia*), „gdzie wszyscy widzą swój pożytek jednakowo” (*idem conducat omnibus*, *Rep.* I, 49).

W kontekście zagrożeń związanych z niepożądanymi zmianami ustrojowymi najważniejszą – obok *aequabilitas* – zaletą ustroju mieszanego jest jego stabilność, trwałość (*firmitudo*, *Rep.* I, 69)⁴⁶. Jak uzasadnia Cynceron-Scypion: „w ustroju mieszanym brak jest przyczyny przewrotów”⁴⁷ (*non est enim causa conversionis*, *Rep.* I, 69), ponieważ „każdy wie gdzie jego miejsce”⁴⁸. Cynceron zwraca uwagę, że w przeciwieństwie do innych prawidłowych ustrojów „nie degeneruje się łatwo” (*Rep.* I, 69). Zmiany w tym ustroju „są prawdziwą rzadkością” (*Rep.* I, 65) i są następstwem „bardzo poważnych uchybień popełnionych przez osoby sprawujące władzę” (*sine magnis principum vitiis evenit*, *Rep.* I, 69). Arpinata nie precyzuje w dalszym ciągu wypowiedzi o jakie „bardzo poważne uchybienia” chodzi. Być może ma na myśli polityków aspirujących do tyranii, przejawiających *affectatio regni*, których w jednym ciągu wymienia w księdze drugiej (*Rep.* II, 49), a których działania, jak w przypadku Tyberiusza Grakcha, prowadzą do „podziału Rzymian na dwa stronnictwa” (*Rep.* I, 31), co wskazywałoby, że po ustroju mieszanym może nastąpić tyrania (jednego lub koterii)⁴⁹.

Odporność na zmiany ustroju mieszanego wynika z faktu, że łączy wszystkie właściwości i zalety ustrojów prawidłowych. Cynceron podkreśla więc, że zmian ustrojowych nie da się uniknąć w razie braku *auctoritas* senatu, *potestas* magistratur i *libertas* ludu (*potestatis satis in magistratibus et auctoritatis in principum consilio et libertatis in populo sit*, *Rep.* II, 57)⁵⁰. Właściwe proporcje i balans *auctoritas*, *potestas* i *libertas* mają tu decydować o trwałości ustroju

⁴⁶ Ta stabilność ustroju mieszanego, a tym samym jego nieprzemijająca aktualność, wynika także ze sposobu jego powstania – ustrój ten formował się ewolucyjnie, „nie tyle za jednego pokolenia co przez kilka wieków” (*Rep.* II, 2). Ustrój ten nie jest dziełem jednego prawodawcy, co dla Cyncerona stanowi atut tego ustroju i decyduje o jego jakości i wyższości (Polibiusz wskazuje, że Likurg „drogą rozumowania” osiągnął ten sam cel, *Dzieje*, VI, 10). O problematyce stabilności ustroju w myśli politycznej Cyncerona zob. **X. Marquez**, *Cicero and the Stability of the States*, *History of Political Thought*, Autumn 2011/32/3, s. 397–423.

⁴⁷ **Cynceron**, *O państwie...* (tłum. W. Kornatowski), s. 66.

⁴⁸ **Cynceron**, *O państwie...* (tłum. I. Żółtowska), s. 38.

⁴⁹ Polibiusz w swej pesymistycznej wizji przyszłości Rzymu wskazywał na ochlokrację (*Dzieje* VI, 57).

⁵⁰ *Regnum* pierwszych królów rzymskich w opowieści ustrojowej Cyncerona również zawierało opisywane elementy ustroju mieszanego, jednak proporcje były niewłaściwe (*Rep.* II, 42).

mieszanego (*aequatum et temperatum*)⁵¹. Analogicznie wskazuje na połączenie zalet poszczególnych ustrojów prawidłowych: *caritas* królów, *consilium* senatu i *libertas* ludu (*ita caritate nos capiunt reges, consilio optimates, libertate populi*, *Rep.* I, 55). W jednym ustroju prawidłowym zalety pozostałych dwóch siłą rzeczy nie mogą występować w całej pełni (pożądaną proporcji), co w dużej mierze wpływa na wskazywane przez Cycerona wady poszczególnych ustrojów prawidłowych – pod rządami króla „ludność traci wolność”, a „pod rządami elity ogół praktycznie nie korzysta z wolności”. Warto zauważyć, że rządy ludu (w literaturze określane często jako „demokracja”⁵²), które, jak wskazuje Cyce-ron, „w ocenie ich zwolenników” wydają się najbardziej odpowiadać definicji rzeczypospolitej (jako *res populi*) w przekonaniu Arpinaty „budzą największe wątpliwości” (*minime probandum*, *Rep.* I, 42; III, 47). Jako główny manka-ment rządów ludu Arpinata wskazuje „niesprawiedliwą równość nieodróżnia-jącą żadnych stopni godności” (*Rep.* I, 43)⁵³, gdzie „jednakowo traktuje się ludzi wybitnych i zwykłe miernoty” (*Rep.* I, 53), co z kolei – jak się wydaje – skutkuje deprecjacją „rozumu i męstwa” właściwych dla rządów elit i króla. Zatem optymalny jest ustrój mieszany (*optimus status rei publicae*), scalający właściwości i zalety trzech ustrojów prawidłowych. Ustrój ten posiada także

⁵¹ Warto zwrócić uwagę, że Polibiusz widzi ustrój mieszany Rzymu w kategoriach funkcjonalnie wyodrębnionych władz i organów (monarchia – konsulowie, arystokracja – senat, demokracja – zgromadzenia ludowe) wzajemnie się balansujących. Cyce-ron zaś wyodrębnia nie same organy, ale ich właściwości (*auctoritas* senatu, *potestas* magistratury i *libertas* ludu). W tym kontekście Richard Heinze wskazuje na specyficzną rzymską *auctoritas* Senatu, której „nie uwzględniła w swym schemacie ustrojowym Polibiusz”, **R. Heinze**, *Ciceros „Staat” als Politische Tendenzschrift*, *Hermes* 1924/59, s. 87; podobnie **J.W. Atkins**, *Roman Political Thought...*, s. 27–28. Zatem wyróżnione przez Cycerona elementy ustroju mieszanego są inne od tych wskazanych przez Polibiusza. Ponadto Arpinata większy nacisk kładzie na ich równowagę i proporcję prowadzące do harmonii (*concordia*) aniżeli na sam balans poszczególnych organów, co z kolei, jak wskazuje Thomas Cole, dystansuje Cycerona od koncepcji Polibiusza, zbliża zaś do Arystotelesa, zob. **T. Cole**, *The Sources and Composition of Polybius VI...*, s. 467.

⁵² Cyce-ron dla określenia nazw poszczególnych ustrojów świadomie nie posługuje się pojęciami greckimi (z wyjątkiem *tyrannos*, które niekiedy jest zastępowane łacińskim *dominus*), wychodząc z założenia, że „pod względem bogactwa wyrażen wcale nie ustępujemy Grekom” (*Fin.* III, 5).

⁵³ Cyce-ron jako przykład rządów ludu wskazywał demokratyczne Ateny, gdzie urzędników wyznaczało spośród chętnych poprzez losowanie. W Rzymie *dignitas* i *auctoritas* decydowały o miejscu obywatela w hierarchii społecznej. Ten brak *gradus dignitatis* w rządach ludu wyklucza sprawiedliwą *aequalitas*, a tym samym pozbawia je pierwszoplanowej zalety ustroju mieszanego (*Rep.* I, 69). Jak się zatem wydaje, rządy ludu tylko pozornie w sposób najpełniejszy odpowiadają definicji rzeczypospolitej (jako *res populi*), ponieważ ten lud (*populus*) musi być zorganizowany, a elementem tej organizacji jest hierarchia.

walor integracyjny – konsoliduje wszystkie warstwy społeczne, kreując szeroki konsens polityczny i lokując dobro wspólne – *res publica* ponad interesami partykularnymi.

4. Zakończenie

Raphael Woolf, analizując *De re publica*, wskazuje m.in. na „rzymski charakter” dzieła Arpinaty, przejawiający się w swoistej interakcji teorii, historii i politycznej praktyki⁵⁴. Teoria cykli ustrojowych doskonale ową interakcję ilustruje. Rzymski ustrój mieszany Cynceron lokuje w centrum swoich rozważań. Klasyfikację ustrojów o greckim rodowodzie, będącą fundamentem tej teorii, wykorzystuje, by zaprezentować rodzimy i najlepszy ustrój mieszany. Cykle ustrojowe i związana z nimi dynamika przemian to potencjalne zagrożenie dla stabilnego ustroju mieszanego. Prezentacji zalet ustroju mieszanego ma służyć także historyczna analiza ewolucyjnej formacji tego ustroju. Analiza wad ustrojów prawidłowych, w tym tyranicznych ustrojów zdegenerowanych, ma wzmocnić argument o wyjątkowości ustroju mieszanego. Rodzi się zatem pytanie: czy Cynceron aby nie idealizuje tej formy ustrojowej?⁵⁵ Innymi słowy, czy Arpinata w odniesieniu do ustroju mieszanego stosuje metodę, którą zastosował w odniesieniu do pozostałych form ustrojowych, a więc metodę wyartykułowaną przez Leliusza, gdzie aby dojść do prawdy, „należy wypowiadać się za postawioną tezę lub przeciwko niej”⁵⁶? Zestawiając prezentację zalet i wad ustrojów prawidłowych z prezentacją w zasadzie samych zalet ustroju mieszanego, pojawiają się bowiem wątpliwości. Można również zadać pytanie: dlaczego, jak to przedstawia Cynceron, ustrój mieszany łączy jedynie zalety ustrojów prawidłowych, nie łączy zaś ich wad? Zasadność opisywanych wątpliwości potwierdza także „kryzys ustrojowy” późnej republiki, który nawet biorąc pod uwagę czas dialogu (129 r.), nie zmienia perspektywy samego autora (dialog Cynceron napisał w latach 54–51), kiedy to „malowidło Rzeczypospolitej” było już tylko bardziej wypłowiałe. Czy wobec powyższego można postawić tezę, że

⁵⁴ Zob. R. Wolf, *Cicero. The Philosophy of a Roman Sceptic*, Routledge, London–New York 2015, s. 94.

⁵⁵ Na panegiryczny charakter prezentacji ustroju Rzeczypospolitej przez Scypiona zwraca uwagę uczestnik dialogu – Tubero (*laudavisse mihi videris nostram rem publicam*, *Rep.* II, 64).

⁵⁶ *Rep.* III, 8; na zalety metody rozpatrywania argumentów za i przeciw Cynceron zwraca również uwagę w *Rozmowach tuskulańskich* (*Tusc. disput.* II, 9); o sztuce przemawiania za i przeciw, którą „stworzył Arystoteles” (*De fin.* V, 10).

w skonstruowanej przez Cyncerona teorii cykliw ustrojowych zabrakło jednego: stopniowej degeneracji ustroju mieszanego?

Wydaje się, że kluczem do odpowiedzi na wyżej postawione pytania jest dychotomiczna konstrukcja dialogu *De re publica*, gdzie pierwsza część dialogu poświęcona jest teorii najlepszego ustroju, druga zaś ideałowi polityka⁵⁷. W obliczu zagrożenia związanego z utratą wolności, *utilitas rei publicae* wymagała klarownej refleksji teoretycznej, co Cynceron czyni, kontrastując podatne na degenerację efemeryczne formy ustrojowe z gwarantującym ład i trwałą stabilizację polityczną ustrojem mieszanym. Jednak interpretacji dialogu Cyncerona nie powinno się ograniczać do „lepiej zachowanej” części pierwszej⁵⁸. *Res publica* oparta jest na prawie natury – prawie, z którego „nie może nas zwolnić ani senat ani lud” (*Rep.* III, 33). Jak wskazuje Henryk Kupiszewski: „To prawo natury jest wprawdzie właściwe każdemu człowiekowi (*diffusa in omnes*) ale nie ‘dzieje się’ ono jednak samo, lecz musi być przez ludzi realizowane”⁵⁹. Ten „czynnik ludzki” stanowi właśnie oś wywodu Cyncerona w części drugiej dialogu i jest dopełnieniem konstytucyjnej refleksji zawartej w części pierwszej⁶⁰. Jest tak charakterystycznym dla republikańskiej myśli politycznej przełożeniem teorii na sferę praktyczną, gdzie *utilitas rei publicae* określa zakres, cel i charakter refleksji. W kontekście opisywanych cykliw ustrojowych ten aspekt praktyczny przejawia się w roli, jaką Cynceron nadaje wybitnym jednostkom w długotrwałym procesie kształtowania się rzymskiego ustroju mieszanego, a więc tym „wspaniałym ludziom”, którzy „dbali o zachowanie dawnych wzorów i przestrzegali zasad ustanowionych przez naszych praojców”⁶¹. To właśnie na wybitnych politykach – obywatelach rzymskich (*rectores*) spoczywa zadanie ochrony i zabezpieczenia rzeczypospolitej przed destrukcyjnymi dla całej wspólnoty politycznej zmianami ustrojowymi, a więc przed zniewoleniem i tyranią – tak

⁵⁷ O dualnej strukturze dzieła Cyncerona – *de optimo statu civitatis i de optimo cive* (*Ad Fam.* 3, 5, 1) zob. **G.A. Nelsestuen**, *Overseeing Res Publica: The Rector as Villicus in De Re Publica 5*, *Classical Antiquity* 2014/33/1, s. 132.

⁵⁸ I nie ma tu znaczenia fakt, że z części drugiej zachowały się jedynie fragmenty (poza *Snem Scypiona*). Jak wskazuje Jonathan Zarecki pomimo licznych lakun w *De re publica*, jesteśmy w stanie odtworzyć model cech i powinności męża stanu według wizji Cyncerona, **J. Zarecki**, *Cicero's Ideal Statesman in Theory and Practice*, Bloomsbury, London–New York 2014, s. 4.

⁵⁹ **H. Kupiszewski**, *Pojęcie państwa w de republica Cyncerona*, *Prawo Kanoniczne* 1991/34/1–2, s. 168.

⁶⁰ To właśnie ta część, biorąc pod uwagę liczne odwołania w korespondencji z Attykiem, mogła być w przekonaniu Cyncerona najważniejsza, zob. **J. Powell**, *Introduction*, w: **J. Powell** (red.), *Cicero: The Republic and The Laws*, Oxford University Press, Oxford 2008, s. xxi–xxii.

⁶¹ **Cynceron**, *O państwie...*, s. 82.

w przeszłości, jak i teraz⁶². To *exemplum* posiada jednak głęboki wymiar moralny⁶³. Ciceron wskazuje, że *rector rei publicae* winien poprzez czystość swej duszy i szlachetność życia „wzywać innych do naśladowania siebie” (*ad imitationem sui vocet alios*, *Rep.* II, 69)⁶⁴. Opisywana współzależność moralności i polityki, tak charakterystyczna dla pisarzy późnorepublikańskich, sprawia, że cycerońska *virtus* w *De re publica*⁶⁵ jawi się jako warunek *sine qua non* powodzenia działań politycznych zmierzających do „uporządkowania spraw rzeczypospolitej”⁶⁶. Jeśli chodzi zaś o sam sposób działania, to na temat znaczenia i roli, jaką Ciceron przypisuje *rector rei publicae*, w nauce od dawna toczy się dyskusja, w której pojawiają się w zasadzie dwa poglądy – pierwszy: celem Cicerona było wskazanie na rolę wybitnej jednostki, męża stanu, który *per fas et nefas* przywróci ład polityczny⁶⁷, i drugi: Ciceron myślał raczej w ogóle o politykach rzymskich, o *rectores rei publicae*⁶⁸. Wydaje się, że prawda leży po środ-

⁶² Na taki właśnie pragmatyczny charakter rozważań Cicerona w odniesieniu do roli, jaką spełnić ma *rector rei publicae*, zwraca uwagę Jonathan Zarecki, zob. **J. Zarecki**, *Cicero's Definition of ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ*, *Arethusa* 2009/42/3, s. 256.

⁶³ Jak wskazuje Jürgen Sprute, postulowana przez Cicerona reforma polityczna odnosiła się bardziej do wychowania moralnego „rządzających i rządzonych” aniżeli do samego ustroju mieszanego, bo ten był „optymalny”, zob. **J. Sprute**, *Rechts- und Staatsphilosophie bei Cicero*, *Phronesis* 1983/28/2, s. 170.

⁶⁴ Podobny pogląd Ciceron wyraża w *De legibus* (III, 32): „przywódcy nadają ton całemu społeczeństwu [...] Moim zdaniem społeczeństwo się przekształca, gdy wśród najwyższych warstw następuje zmiana obyczajów i sposobu życia”, **Ciceron**, *O prawach*, w: **idem**, *O państwie. O prawach* (tłum. I. Żółtowska), Wydawnictwo Antyk, Kęty 1999, s. 162.

⁶⁵ A więc *virtus*, którą „trzeba praktykować” (*Rep.* I, 1). W *De officiis*: „cała wartość cnoty polega na działaniu”; (*virtutis laus omnis in actione posita est*, *Off.* I, 19). Thomas N. Mitchell zwraca uwagę, że Ciceron pojęcia *virtus* używał „na sposób rzymski”, gdzie *virtus* swój najpełniejszy wyraz znajduje w aktywności politycznej, zob. **T.N. Mitchell**, *Cicero. The Senior Statesman*, Yale University Press, New Haven–London 1991, s. 15. O *virtus* i cnotach, jakie winien posiadać *rector rei publicae* zob. **J.G.F. Powell**, *Cicero's De Re Publica and the Virtues of the Statesman*, w: **W. Nicgorski** (red.), *Cicero's Practical Philosophy*, University of Notre Dame Press, Notre Dame Indiana 2012, s. 14.

⁶⁶ Zatem wg Cicerona *virtus* upowszechnia się stopniowo (rodzaj procesu): w pierwszej kolejności *virtus* musi posiadać *rector rei publicae* z „królewską mądrością”, następnie daje on przykład najlepszym, a uosabiająca mądrość „świecąca przykładem” elita z kolei pozostałym współobywatelom.

⁶⁷ Taki pogląd: E. Rawson, J.G.E. Zetzel (w komentarzu), T. Stevenson; zob. **E. Rawson**, *Cicero, a Portrait*, Allen Lane, London 1975, s. 152; **Cicero**, *On the Commonwealth and on the Laws...*, s. xix; **T. Stevenson**, *Readings of Scipio's Dictatorship in Cicero's "De Re Publica" (6.12)*, *The Classical Quarterly*, May 2005/55/1, s. 140.

⁶⁸ **R. Heinze**, *Ciceros „Staat” als Politische Tendenzschrift...*, s. 76. Jonathan G.F. Powell odrzuca koncepcję „wyjątkowej jednostki” (w tym dyktatora) i wskazuje, że Ciceron prezentuje

ku – Cyseron wprowadza rozróżnienie na „czas pokoju” i na „czas burzy” (*Rep.* I, 63), który to podział determinuje dobór i metodę działania. *De re publica* powstała w konkretnym momencie historycznym (rywalizacji Pompejusza i Cezara), kiedy to proces destabilizacji politycznej Rzymu przejawiał się ze zdwojoną siłą i który kwalifikuje się raczej jako „czas burzy”⁶⁹. Posiadający ogromne doświadczenie polityczne Cyseron był przekonany, że „uporządkowania spraw rzeczypospolitej” może dokonać tylko obywatel rzymski o „wybitnej indywidualności”⁷⁰ (*optimus civis, rector rei publicae*)⁷¹, a sama znajomość cykli ustrojowych miała mu uświadomić odpowiedzialność, jaka na nim spoczywa. *Rector rei publicae* działa w ramach konstytucji, Cyseron pisze: „Nie można przeto bez przygotowania lub wtedy, kiedy ci się zechce, nieść pomocy państwu, nawet znajdującemu się w niebezpieczeństwie, jeżeli nie zajmujesz takiego stanowiska, na którym jesteś w stanie to uczynić”⁷² (*Rep.* I, 10). Wydaje się, że w grę wchodziły dwie magistratury: konsula i dyktatora. Dyktaturę, w odniesieniu do czasu, kiedy Cyseron pisał dialog, należy raczej odrzucić. Cyseron, wprowadzając tę wyjątkową, wyłączającą kolegialność i „dającą władzę równą królewskiej” (*Rep.* II, 56), magistraturę ocenia pozytywnie (*Rep.* I, 63)⁷³, lecz nie wskazuje jej jako środka, którym *rector* mógłby się posłużyć w celu wyeliminowania *discordia civium* (*Leg.* III, 9). Fragment ze *Snu Scypiona*, kiedy to Scypion Afrykański Starszy prezentuje przyszłość swego wnuka, który „by przywrócić ład w rzeczypospolitej”

raczej szersze grono – szlachetnych *rectores* w senacie, który stanowiłby „rezerwar dobrych i mądrych *rectores rei publicae*”, **J.G.F. Powell**, *The rector rei publicae of Cicero's De Republica*, Scripta Classica Israelica 1994/XIII, s. 27.

⁶⁹ Cyseron w jednym z listów do brata Kwintusa pisze: „nie mogłem mówić o największych wstrząsach w naszym państwie, gdyż odbywały się one później, niż żyli uczestnicy rozmowy”, **M.T. Cyseron**, *Wybór listów* (przeł. G. Pianko), Ossolineum, Wrocław 2004, s. 176.

⁷⁰ „Gdy nadejdzie burza [...] ratunku szuka się u jednego człowieka” (*Rep.* I 63); „Ty jeden przesądzisz, czy Rzeczpospolita przetrwa” (*Rep.* VI, 12). Zmiany związane z cyklami ustrojowymi nie jest w stanie przewidzieć każdy (jak u Polibiusza), ale jedynie „wybitny obywatel o boskich niemal przymiotach” (*Rep.* I, 45). Nawet w ramach arystokracji senatorskiej istniała hierarchia determinowana przez *auctoritas* i *dignitas* (warto zwrócić uwagę na pierwszeństwo Scypiona akcentowane przez uczestników dialogu, *Rep.* I, 37), a którą to hierarchię należałoby uwzględnić, analizując poglądy Cyserona.

⁷¹ Cyseron używa różnych pojęć na określenie takiego polityka – *rector/gubernator/moderator/tutor rei publicae* (Scypion jako *princeps rei publicae*, *Rep.* I, 34).

⁷² **Cyseron**, *O państwie...* (przeł. W. Kornatowski), s. 23. O konieczności posiadania przez takiego polityka *locus standi*, a tym samym działania w ramach konstytucji zob. **J.G.F. Powell**, *The rector rei publicae...*, s. 25.

⁷³ Dyktaturę Cyseron łączy z zaletami ustroju monarchicznego, zob. **A. Kalyvas**, *The Tyranny of Dictatorship. When the Greek Tyrant Met the Roman Dictator*, *Political Theory*, August 2007/35/4, s. 418.

musi zostać dyktatorem (*dictator rem publicam constituas oportet*, *Rep.* VI, 12), odnosi się do dawnego (nieautokratycznego) modelu tej magistratury⁷⁴. Pozostaje zatem konsulat (z kooperacją senatu) sprawowany zapewne na wzór konsulatu autora *De re publica* (63 r.) oraz późniejszego – trzeciego konsulatu Pompejusza (52 r.) *sine collega*, określonego przez Cyncerona jako *ille divinus tertius consulatus* (*Att.* 7,1,4)⁷⁵. Zarówno Cynceron, jak i Pompejusz w czasie sprawowania konsulatu poprzez zdecydowane działania zdołali doprowadzić do względnej (choć krótkotrwałej) stabilizacji politycznej⁷⁶. W czasach pokoju, które nadchodzą po burzy, prawdziwą sztuką (*maxima ars*) jest zatem w gruncie rzeczy utrzymanie tej stabilizacji poprzez intelektualną formację i wychowanie wybitnych polityków (*rectores rei publicae*) w duchu „zaleceń i obyczajów dawnych Rzymian” (*Rep.* III, 41). Znajomość cykli ustrojowych w przekonaniu Arpinaty stanowi ważny element tego procesu.

Czy Cynceron rzeczywiście wierzył, że można „powstrzymać bieg wypadków” i zapobiec tyranii? Pesymistyczna wymowa fragmentów księgi piątej zdaje się temu przeczyć – w ocenie Cyncerona fraza Enniusza *moribus antiquis res stat Romana virisque* w żaden sposób nie oddaje rzeczywistości politycznej późnej republiki, ale czy się zdezaktualizowała? Cynceron nie postuluje epikurejskiego „życia w ukryciu”, ale, jak przystało na Rzymianina, „stawienie czoła dziejowej burzy i jej gromom” (*Rep.* I, 7), a tym samym „próbę obrony” (*Rep.* V, 2) Rzeczypospolitej.

⁷⁴ Wydaje się, że w przekonaniu Cyncerona dyktatura w jej nowym wydaniu (*novum genus dicatorii imperii*, poczynając od Sulli) mogłaby mieć charakter autokratyczny i wiązałyby się z rozwiązaniami siłowymi, a więc wojną domową, której należało uniknąć. *Rector rei publicae* ma być „przeciwieństwem Tarkwiniusza” (*Rep.* II, 51), a więc musi być pozbawiony „cech tyranii”. Jan Rudnicki wskazuje, że dawni dyktatorzy przywracali w Republice zgodę stanów za pomocą kompromisowych reform, a sama dyktatura „o ile sprawdzała się w społecznych i politycznych warunkach starej Republiki, o tyle u jej kresu stanowiła jedynie wygodną formę rządów dla każdego tyrańca”, J. Rudnicki, *Instytucja dyktatury w Republice Rzymskiej*, CP-H, 2011/LXIII/1, s. 36. „Quasi-dyktatury” a więc tzw. *senatus consultum ultimum* (scu) Cynceron nie mógł brać pod uwagę, z uwagi na czas, w jakim odbywał się dialog (129 r.) – pierwsze scu uchwalono w 121 r., zob. H. Appel, *Kontrowersje wokół „senatus consultum ultimum”*. *Studium z dziejów późnej republiki rzymskiej*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2013, s. 11, 103.

⁷⁵ Co oczywiście nie wyklucza dobrych przykładów (*exempla*) z przeszłości, a więc przede wszystkim uczestnika dialogu – Scypiona.

⁷⁶ Przychodzi tu na myśl, wskazywany niekiedy w literaturze, rzekomy mankament ustroju republikańskiego, a mianowicie kadencyjność związana z piastowanym urzędem. Nie należy jednak zapominać, że po pierwsze: to ograniczenie temporalne stanowiło rodzaj zabezpieczenia przed tyranią, po drugie: dobry konsulat stawał się ponadczasowym *exemplum* i wreszcie, że były konsul zasiadał w senacie i kontynuował swą karierę polityczną.

Bibliografia

- Appel H.**, *Kontrowersje wokół „senatus consultum ultimum.” Studium z dziejów późnej republiki rzymskiej*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2013.
- Asmis E.**, *A New Kind of Model: Cicero's Roman Constitution in "De republica"*, *The American Journal of Philology*, Autumn 2005/126/3, s. 377–416.
- Atkins J.W.**, *Cicero on Politics and the Limits of Reason. The Republic and Laws*, Cambridge University Press, Cambridge 2013.
- Atkins J.W.**, *Roman Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 2018.
- Banach T.**, *Quid leges sine moribus? Jurydyczny wymiar dobra wspólnego w republikańskim Rzymie*, *Pro Fide Rege et Lege* 2020/83, s. 35–47.
- Banach T.**, *Polityczno-prawne aspekty pojęcia res publica w republikańskim Rzymie*, *Pro Fide Rege et Lege* 2020/84, s. 149–188.
- Blom H.**, *Cicero's Role Models: The Political Strategy of a Newcomer*, Oxford University Press, Oxford 2010.
- Büchner K.**, *Kommentar*, w: M.T. Cicero, *De Re Publica*, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg 1984.
- Classen J.C.**, *Cicero, the Laws and the Law-Courts*, *Latomus* 1978/37, s. 597–619.
- Cole T.**, *The Sources and Composition of Polybius VI*, *Zeitschrift für Alte Geschichte* 1964/13/4, s. 440–486.
- Erskine A.**, *Hellenistic Monarchy and Roman Political Invective*, *Classical Quarterly*, May 1991/41, s. 5–15.
- Forschner B.**, *Law's Nature: Philosophy as a Legal Argument in Cicero's Writings*, w: P.J. du Plessis (red.), *Cicero's Law. Rethinking Roman Law of the Late Republic*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016, s. 50–67.
- Frede D.**, *Constitution and Citizenship: Peripatetic Influence on Cicero's Political Conceptions in the De re publica*, w: W.W. Fortenbaugh, P. Steinmetz (red.), *Cicero's Knowledge of the Peripatos*, Routledge, New York 2019, s. 77–100.
- Fritz K.**, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity*, Arno Press, New York 1975.
- Gregory J.**, *Cicero and Plato on Democracy: a Translation and its Source*, *Latomus* 1991/50/3, s. 639–644.
- Heinze R.**, *Ciceros „Staat” als Politische Tendenzschrift*, *Hermes* 1924/59, s. 73–94.
- How W.W.**, *Cicero's Ideal in His de Republica*, *The Journal of Roman Studies* 1930/20, s. 24–42.
- Höffe O.**, *Einleitung*, w: idem (red.), *Ciceros Staatsphilosophie*, De Gruyter, Berlin 2017, s. 1–18.
- Kalyvas A.**, *The Tyranny of Dictatorship. When the Greek Tyrant Met the Roman Dictator*, *Political Theory*, August 2007/35/4, s. 412–442.
- Korpanty J.**, *Mysł polityczna republiki rzymskiej*, Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.
- Korpanty J.**, *Polityk rzymski w dialogu Cycerona de re publica*, w: E. Dąbrowa, M. Dzielska, M. Salamon, S. Sprawski (red.), *Hortus Historiae. Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2010, s. 279–292.
- Korpanty J.**, *Studia nad łacińską terminologią polityczno-socjalną okresu republiki rzymskiej*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976.

- Kupiszewski H.**, *Pojęcie państwa w de republica Cyclerona*, Prawo Kanoniczne 1991/34/1–2, s. 163–169.
- Lintott A.**, *The Constitution of the Roman Republic*, Oxford University Press, Oxford 1999.
- Marquez X.**, *Cicero and the Stability of the States*, History of Political Thought, Autumn 2011/32/3, s. 397–423.
- Mitchell T.N.**, *Cicero on the moral crisis of the late Republic*, Hermathena, Summer 1984/136, s. 21–41.
- Mitchell T.N.**, *Cicero. The Senior Statesman*, Yale University Press, New Haven–London 1991.
- Nelsestuen G.A.**, *Overseeing Res Publica: The Rector as Villicus in De Re Publica 5*, Classical Antiquity 2014/33/1, s. 130–173.
- Peachin M.**, *Exemplary Government in Early Roman Empire*, w: O. Hekster, G. de Kleijn, D. Slootjes (red.), *Crises and the Roman Empire*, Brill, Leiden Boston 2007, s. 75–95.
- Podes S.**, *Polybius and his Theory of “Anacyclosis”*. *Problems of not just Ancient Political Theory*, History of Political Thought, Winter 1991/12/4, s. 577–587.
- Powell J.G.F.**, *Cicero’s De Re Publica and the Virtues of the Statesman*, w: W. Nicgorski (red.), *Cicero’s Practical Philosophy*, University of Notre Dame Press, Notre Dame Indiana 2012, s. 14–42.
- Powell J.G.F.**, *The rector rei publicae of Cicero’s De Republica*, Scripta Classica Israelica 1994/XIII, s. 19–29.
- Powell J.G.F.**, *Were Cicero’s Laws the Laws of Cicero’s Republic*, w: J.G.F. Powell, J.A. North (red.), *Cicero’s Republic*, Oxford University Press, London 2001, s. 17–39.
- Rawson E.**, *Cicero, a Portrait*, Allen Lane, London 1975.
- Rudnicki J.**, *Instytucja dyktatury w Republice Rzymskiej*, CP-H, 2011/LXIII/1, s. 11–46.
- Sharples R.W.**, *Cicero’s Republic and Greek Political Theory*, Polis 1986/5/2, s. 30–50.
- Solmsen F.**, *Die Theorie der Staatsformen bei Cicero de re publ. I (Kompositionelle Beobachtungen)*, Philologus 1933/88, s. 326–341.
- Sprute J.**, *Rechts- und Staatsphilosophie bei Cicero*, Phronesis 1983/28/2, s. 150–176.
- Stem R.**, *Cicero as Orator and Philosopher: The Value of the Pro Murena for Ciceronian Political Thought*, The Review of Politics 2006/68, s. 206–231.
- Stevenson T.**, *Readings of Scipio’s Dictatorship in Cicero’s “De Re Publica” (6.12)*, The Classical Quarterly, May 2005/55/1, s. 140–152.
- Vielberg M.**, *Ciceros Staatsschrift und die philosophische Tradition der Verfassungsdebatte bei Cassius Dio und Philostrat*, Wiener Studien 2016/129, s. 233–256.
- Walbank F.W.**, *A Historical Commentary on Polybius I*, Clarendon Press, Oxford 1957.
- Wirszubski Ch.**, *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Cambridge University Press, Cambridge 1968.
- Wolf R.**, *Cicero. The Philosophy of a Roman Sceptic*, Routledge, London–New York 2015.
- Wood N.**, *Cicero’s Social and Political Thought*, University of California Press, Berkeley Los Angeles 1991.
- Zarecki J.**, *Cicero’s Definition of ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ*, Arethusa 2009/42/3, s. 251–270.
- Zarecki J.**, *Cicero’s Ideal Stateman in Theory and Practice*, Bloomsbury, London–New York 2014.
- Zetzel J.E.G.**, *Political Philosophy*, w: C. Steel (red.), *Cambridge Companion to Cicero*, Cambridge University Press, Cambridge 2013, s. 181–195.
- Ziólkowski A.**, *Historia Rzymu*, PTPN, Poznań 2005.

Tomasz BANACH

EX REGE DOMINUS, EX OPTIMATIBUS FACTIO, EX POPULO TURBA. ON THE CONSTITUTIONAL CYCLES IN CICERO'S DE RE PUBLICA

Abstract

Background: The article analyzes the concept of constitutional cycles in Cicero's *De re publica*. The first part presents five constitutional cycles. Next, attention was drawn to the relationship between the described concept and the concept of *res publica*, and thus to the importance of freedom, moderation and the tyrannical nature of all degenerate forms. In the second part, the author deals with the problems of the relations between the constitutional cycles and the Roman mixed constitution, as well as with the issue of its possible degeneration. In the end, an attempt was made to evaluate Cicero's concept from the theoretical and strictly political side.

Research purpose: Analysis of Cicero's concept of constitutional cycles and demonstration of its originality.

Methods: The article uses the historical – legal method and the comparative method.

Conclusions: The structure of Cicero's constitutional cycles is, in contrast to the "rigid" structure of Polybius' cycle, more flexible. There is no permanent and rigid systematic pattern of change, and a systemic change (*cursus mutationum*) is not a foregone conclusion but rather is possible at best. The *utilitas rei publicae*, which is the essence of republican political thought, makes Cicero constantly tests theory with practice in his political reflection, the pragmatism of which makes the theory of constitutional cycles more "useful" for the Roman political community.

Keywords: constitutional cycle, mixed government, simple forms of government, constitutional changes.